

11. Похлебкин В. В. О кулинарии от А до Я: Словарь-справочник / В. Похлебкин. – Мн.: Полымя, 1988. – 224 с.
12. Энциклопедический словарь. Том XXXа. Слюз-София Палеолог. – СПб: типография акц. общ. «Издательское Дело», Брокгауз-Ефрон, 1900. – 964 с.
13. Новейший русский опытный практический повар, в пяти частях. Часть первая. – Москва: у книгопродавца В. Логинова, 1844. – 192 с.
14. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 2825. – Арк 28, 28 зв.

УДК 94 (470) «18/19»:27

Р.М. Шеретюк

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ БОГОСЛУЖБОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ В КУЛЬТОВО-ОБРЯДОВУ ПРАКТИКУ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ НАПЕРЕДОДНІ ЇЇ СКАСУВАННЯ 1839 Р.

У статті досліджуються обставини та перебіг процесу запровадження православної богослужбової літератури в культово-обрядову практику Греко-Уніатської Церкви напередодні її скасування 1839 р.

Ключові слова: Правобережна Україна, Греко-Уніатська Церква, культово-обрядова практика, богослужбова література, московський служебник.

В статье исследуются обстоятельства и течение процесса введения православной богослужбной литературы в культово-обрядовую практику Греко-Униатской Церкви накануне ее отмены 1839 г.

Ключевые слова: Правобережная Украина, Греко-Униатская Церковь, культово-обрядовая практика, богослужбная литература, московский служебник.

This article investigates the circumstances and progress of the implementation of the Orthodox liturgical literature cult-ritual practice Greek Uniate Church before its abolition in 1839.

Keywords: Right-bank Ukraine, Greek Uniate Church, cult-ritual practice, liturgical books, the Moscow missal.

Актуальність дослідження. У процесі підготовки до офіційного акту «возз'єднання» греко-уніатів Правобережжя з Російською Православною Церквою 1839 р. царським самодержавством здійснювалося цілеспрямоване й наполегливе викорінення звичаїв і традицій, сформованих у їхньому середовищі під впливом Греко-Уніатської Церкви, зокрема нищення культових речей, що зазнали виразного латинського впливу. Йдеться про ікони, органи, монстранції, бічні престоли тощо. Особливе місце серед заходів із підготовки до скасування Греко-Уніатської Церкви стало поступове вилучення та, зрештою, остаточне усунення з церковного вжитку її богослужбової літератури. Невід'ємною складовою нововведень у релігійно-церковне життя Правобережжя стало запровадження в богослужбову практику Греко-Уніатської Церкви замість колишніх служебників їхніх аналогів московського друку.

Постановка проблеми. Значний інтерес окреслена проблема викликала ще в дореволюційних істориків, про що свідчать, зокрема, студії І. Кіпріановича [3], А. Хойнацького [7], І. Чистовича [8] та Г. Щавельського [9]. Тим не менше, праці сучасних релігієзнавців [4; 6] засвідчують, що ці питання мають ще багато «білих плям».

Мета і завдання дослідження. Метою даної наукової розвідки є з'ясування та аналіз обставин процесу запровадження православної богослужбової літератури в культово-обрядову практику Греко-Уніатської Церкви напередодні її скасування 1839 р. Завдання дослідження: окреслення системи заходів єпархіального греко-уніатського керівництва щодо виконання цієї проурядової програми, а також основних чинників гальмування її реалізації.

Різкий поворот до використання богослужбових книг виключно московського друку в культово-обрядовій практиці Греко-Уніатської Церкви прослідковується з 1834 р. Ухвала щодо цього відбулася на соборі уніатського духовенства Білоруської і Литовської єпархій 7 лютого 1834 р. Під час його роботи обговорювалися питання «відновлення богослужіння за обрядами і постановами Східної церкви». Саме тоді було вирішено ввести у культову практику Греко-Уніатської Церкви служебники московського видання 1831 р., зокрема «придбати для всіх церков обох парафій потрібну кількість

служебників і ... молебних співів, надрукованих у Москві, і надати їх усім духовним для використання». Зазначимо, що православний Синод підтримав ініціативу греко-уніатської ієрархії, призначивши «відпустити безкоштовно» з московської синодальної друкарні по 1 500 служебників і книг молебних співів [6, с. 317]. Цей крок проурядових уніатських сил на Правобережжі започатковував, за висловом дореволюційного історика І. Чистовича, «низку цілеспрямованих і рішучих засобів до очищення унії від домішок латинства та до відновлення древньої єдності з православною Східною церквою» [8, с. 23 – 24].

Значимість цієї постанови для справи скасування унії на українських та білоруських землях Російської імперії була такою, що в одному з дореволюційних видань вона була названа «громом», що пролунав «над усією уніатською церквою», «початком кінця унії», а також мечем, який мав розрубати кайдани, що «штучно зв'язували уніатську церкву з Римом» [9, с. 121]. Водночас запровадження московських служебників у культово-обрядову практику цієї Церкви зіштовхнулося з низкою перешкод, що суттєво загальмували цей процес.

У першу чергу це було пов'язане з тим, що переважна більшість греко-уніатського духовенства володіла досить поверховими знаннями церковнослов'янської мови, якою були видрукувані московські служебники. Саме це на певний час загальмувало реалізацію вимоги єпископа Йосифа вилучити з греко-уніатських церков усі служебники Почаївської, Віленської та Супрасльської друкарень і замінити їх на московські видання. У зв'язку з цим керівництвом Церкви було ухвалене компромісне рішення: оскільки «священники, котрі через обмежені здібності і знання не в змозі були відмовитися від колишніх служебників і служити належним чином за новими служебниками, то таким залишити колишні надалі, поки ці клірики не будуть достатньо навчені при кафедральному соборі або у благочинного» [8, с. 44]. При цьому варто наголосити, що така поступка духовної влади Литовської єпархії мала тимчасовий характер. Припис її очільника благочинним єпархії від 15 січня 1835 р. вимагав, щоб тих греко-уніатських кліриків, «котрі впродовж трьох місяців виявляться неуспішними або ж на самому початку визнані будуть нездібними до навчання, надсилати до мене зі своєю думкою для призначення їх дяками або паламарями» [2, с. 135].

Водночас суттєвим чинником доволі обмеженого використання московських служебників у богослужбовій практиці значної кількості греко-уніатських церков стала відсутність іконостасів у їхніх інтер'єрах. Як визнавали самі православні ієрархи, які «наглядали» за процесом запровадження нової богослужбової літератури у греко-уніатських парафіях Правобережжя, ці книги «без іконостасів не мають застосування на практиці». Крім того, часто траплялося й так, що у храмах, де були іконостаси, натомість не вистачало богослужбових книг, необхідних для здійснення за новим служебником церковних служб. Зауважимо, що забезпечення греко-уніатських парафій Литовської та Білоруської єпархій церковними книгами московського друку було гострою проблемою не лише під час підготовки до їх офіційного «возз'єднання» з Російською Православною Церквою, але й навіть тоді, коли вони набули статусу православних. Відтак, у справі запровадження в культово-обрядову практику Греко-Уніатської Церкви московської богослужбової літератури давалося взнаки також недостатнє забезпечення нею греко-уніатських парафій.

Уже в травні 1834 р. у Білоруську єпархію було завезено 416 служебників, 602 книги молебних співів, 15 Євангелій, 15 Апостолів, 3 Ірмологія, 3 Мінеї святкових, 3 Мінеї загальних, 2 Октоїха, 4 Псалтиря, 4 Требники, 5 примірників Чину Літургії І. Златоуста і 3 Часослова [9, с. 195 – 196]. У квітні 1835 р. Литовська єпархія отримала 484 служебники і 688 примірників молебних співів [2, с. 155 – 156]. 3 листа єпископа Й. Семашка в Литовську Греко-уніатську консисторію від 11 травня 1835 р. дізнаємося, що «майже половина церков Литовської єпархії немає книг Св. Євангелія, необхідних для богослужіння і дотримання його обрядів»; саме тому він придбав у Санкт-Петербурзі в купця М. Заїкіна 100 Євангелій «для продажу кращим парафіям Литовської єпархії, а також безкоштовної роздачі біднішим» [2, с. 162 – 163]. Ревізія уніатських парафій Білоруської єпархії, проведена в травні 1837 р., показала, що 36 церков Себезького, Клясицького і Дрисенського благочиній мали всього 8 Євангелій і стільки ж Апостолів. Унаслідок майже повсюдної нестачі богослужбових книг московського друку Греко-Уніатська колегія 31 березня 1837 р. змушена була видати розпорядження, за яким старі служебники вилучалися лише там, де це можна було зробити [9, с. 197].

Ще одним важливим фактором, що сповільнював запровадження московських церковних книг у богослужбову практику Греко-Уніатської Церкви, стала їхня незручність. Зокрема, у березні 1837 р. Новогрудський благочинний протоієрей І. Гомолицький з уніатської Литовської єпархії сповіщав її єпископа Йосифа Семашка, що «хоча всі церкви споряджені служебниками московського друку,

однак підвідомчі йому священники відправляють літургію по «старовинних» службениках тому, що в них знаходяться поряд прокімни, тропарі, апостоли і євангелія, а недавно розіслані службеники, апостоли і євангелія залишаються без ужитку» [8, с. 43]. Отже, те, що уніатські службеники були більш зручними, на відміну від богослужбових книг московського друку, визнавали навіть церковні ієрархи. Вони являли собою компакту збірку релігійних текстів, якими послуговувалися під час богослужіння. Натомість на їхнє місце прийшли московські видання, що за своїм змістом і наповненням не повною мірою відповідали культово-обрядовій традиції Греко-Уніатської Церкви. Московські службеники містили в собі лише частину необхідних для богослужіння текстів, що, безумовно, створювало додаткові труднощі для уніатського кліру.

Однак найбільше проблем для «ревнителів православ'я» у справі запровадження в богослужбову практику греко-уніатських церков московських службеників створили парафіяльні греко-уніатські священнослужителі. Свідченням того, що вказана постанова від 7 лютого 1834 р. стала «вирішальним моментом в історії возз'єднання», була негативна реакція рядового греко-уніатського духовенства на неї. Акцентуємо, що розпорядження про зміну «на православний лад» церковного дзвону, вилучення з ужитку під час богослужіння дзвоників, введення церковного одягу православного взірця, навіть заборона деяких латинських обрядів, практикованих здавна в греко-уніатських церквах, не викликали таких різких нарікань, а то й протестів з боку ієреїв-уніатів, як вимога використовувати в богослужбовій практиці московські службеники 1831 р.

Це було пов'язане з тим, що ці зміни сприймалися більшістю з них не як введення нових обрядів, а як «відновлення старих, за переданням святих грецьких отців від самого початку віри введених». Однак зовсім інакше виглядала справа із введенням у культ службеників московського друку, оскільки вони містили в собі виклад не лише необхідних елементів суто східної обрядовості, але й православні догмати. Г. Щавельський з цього приводу писав, що для греко-уніатського духовенства визнати їх – означало «погодитися зі всім з Православною Церквою», а також «відмовитися від Риму й унії», оскільки в нових службениках були виключені місця, де поминався Папа Римський і слова Символу віри «і від Сина» [9, с. 191]. Саме тому частина греко-уніатських священників зі значною пересторогою ставилася до московської богослужбової літератури, розцінюючи її прийняття як фактичне їх приєднання до православ'я.

Зокрема, у лютому 1835 р. благочинний Каменецького деканату (Брестський повіт) П. Круковський рапортував до Литовської духовної консисторії, що під час роздання московських службеників 5 підлеглих йому священників – І. Кунахович, М. Імшеник, М. Кульчицький, Ф. Мілінський і М. Вержбицький – «не прийняли цих книг» [2, с. 145]. З огляду на це, очільник Литовської греко-уніатської єпархії єпископ Й. Семашко видав розпорядження, за яким означені священники негайно викликалися в Жировиці «для навчання їх правильному богослужінню», після чого вони мали скласти іспит перед єпархіальними екзаменаторами. У випадку його успішного складання клірики мали повернутися на свої парафії. Однак, як зазначалося в цьому документі, якщо вони виявлять недостатній рівень знань, «духовному сану притаманних», то їм буде заборонено «будь-яке богослужіння» з наступним призначенням їх причетниками [2, с. 145].

З розпорядження єпископа Й. Семашка Литовській греко-уніатській консисторії від 17 квітня 1835 р. дізнаємося про аналогічний випадок відмови від московських службеників греко-уніатських ієреїв Новогрудського деканату. Так, тамтешній благочинний І. Гомолицький доніс Й. Семашку, що під час роздачі по підвідомчих йому парафіях церковних книг з Москви «у прийнятті відмовили» 6 греко-уніатських кліриків: М. Віторський, Г. Савич, І. Марциновський, Ф. Горбачевич, В. Горбачевич та Ю. Горбачевич [2, с. 153]. Як впливало з наступного розпорядження єпископа Семашка, означених священників «без будь-якого зволікання» консисторські чиновники мали викликати в Жировиці і затребувати від них підписки про те, що вони будуть здійснювати богослужіння за московськими службениками. Інакше, як йшлося в цьому документі, «якщо... з їхнього боку виявиться затягість, то заборонити їм будь-яке священнодійство, звільнити з місць, котрі вони займають, і судити як злочинців державних і церковних постанов» [2, с. 154].

Крім 5-ти греко-уніатських священників Новогрудського повіту та 6-ти ієреїв Брестського повіту, котрі відмовилися перед благочинними і в консисторії від прийняття службеників московського друку і служіння за ними, чиновники Литовської єпархії виявили ще 3-х кліриків із Пружанського, Кобринського та Білостокського повітів. Їм усім, як вказано в приписі керівництва Литовської єпархії, «аж до повного каяття і виправлення в напрямі думок і характеру», було заборонено «будь-яке священнодійство»; їх було звільнено з парафій і призначено служити причетниками «у віддалених від нинішнього їх місцеперебування греко-уніатських церквах» Слонімського,

Кобринського, Волковиського, Новоградського та Мінського повітів, а 3-х із них вислано до Любарського монастиря Новоград-Волинського повіту Волинської губернії [2, с. 177]. Як дізнаємося з листа єпископа Й. Семашка до Віленського військового губернатора князя Долгорукова від 11 липня 1835 р., владика особливо наполягав на тому, «щоб висилка означених священників на призначені їм місця причетників відбулася невідкладно, щоб їм не було дозволено більше 3-х днів для влаштування господарських справ за колишнім їх місцем проживання, щоб не було їм дозволено ні найменше відлучатися від новопризначеного їм місцеперебування», а також «щоб за поведінкою їх на новому місці проживання запроваджений був нагляд з боку цивільного урядовця» [2, с. 177 – 178].

Ще одним засобом «приборкання», а згодом і покарання непокірних греко-уніатських священників, котрі не погоджувалися використовувати в богослужбовій практиці церковні книги, видані в Москві, стало розпорядження Й. Семашка «Про виключення з казенного утримання по семінарії та училищах дітей неблагонамірених священників» від 5 серпня 1835 р. У ньому архієрей висловлював думку про те, що він вважає несправедливим, «щоб Греко-уніатські священники, неблагонамірени і до власної Церкви неприязні, користувалися милостями від високомонарших щедрот», а тому наказував «з початком майбутнього навчального року відмовити в казенному утриманні в семінарії та інших духовних училищах усім дітям тих священників, котрі виявили непослух у прийнятті службників Московського друку і звільнені вже у зв'язку з цим, або ж будуть у майбутньому звільнені з посад, що ними обіймаються» [2, с. 196].

З огляду на той тиск, що чинився на «затятих» греко-уніатській ієреїв, котрі відмовлялися використовувати в богослужбовій практиці церковні книги з Москви, зважаючи на доволі жорсткі засоби їх «приборкання», що використовувалися духовним керівництвом Литовської єпархії – звільнення з посад парафіяльних священнослужителів, пониження їх до статусу церковних причетників, переміщення, часто із сім'ями, в інші, віддалені повіти, а то й губернії, – зрозуміло, що частина, як їх тоді називали, «неблагонадійних» священників з часом змінювала свою позицію. Так, у вересні 1835 р. Литовська греко-уніатська консисторія розглядала рапорт священника І. Кунаховича, котрий, «зрозумівши всю важливість свого злочину, дав підписку на прийняття службника Московського друку і здійснення за ним богослужіння, а тому просив про допуск його до священнодійства і повернення до Пашуцької парафії» [2, с. 203 – 204]. З таким же проханням звернулися до Литовської консисторії священники М. Імшеник [2, с. 202] та Ф. Мілінський [2, с. 223 – 224]. Показовим у цьому контексті є рапорт греко-уніатського священника Слуцького повіту О. Коленди, колишнього настоятеля Солтанівської церкви, переведеного в дяки за неприйняття службника московського видання. Він, як було сказано в цьому документі, «став винним у непослузі... виключно через незнання цього службника; що нині, після прочитання і вивчення його, повністю розкаюється у своєму вчинку і не лише приймає службник Московського друку, але й дав підписку служити за ним з усією справністю» [2, с. 269].

Наведені вище факти дають підстави для твердження, що опір введенню московських службників у богослужбову практику в середовищі греко-уніатського духовенства Литовської єпархії мав досить численні вияви. Водночас у церковних виданнях XIX ст., навпаки, зустрічаємо твердження, що греко-уніатський парафіяльний клір Правобережжя практично не виявив жодного опору під час запровадження московських службників у культово-обрядову практику своєї Церкви, на противагу греко-уніатському духовенству Білоруської єпархії. Зокрема, за свідченнями активного учасника і виконавця проурядової кампанії «возз'єднання» греко-уніатів з Російською Православною Церквою в Литовській єпархії архієпископа Антонія (Зубка), практично всі священники, котрі прийняли службники московського друку, хоча й «здогадувалися, що це крок до возз'єднання з греко-російською церквою, однак духовенство, за дуже незначним винятком, без найменшої протестації, прийняло ці службники». За підрахунками архієпископа Антонія, тих, хто «намагався протестувати» проти московських службників, із 700 греко-уніатських священників Литовської єпархії виявилось всього близько 20 [4, с. 100 – 101]. На нашу думку, у греко-уніатських парафіях як Литовської, так і Білоруської єпархій мали місце вияви непокори тим нововведенням, що ініціювалися Греко-уніатською колегією та вищим керівництвом Російської імперії. Однак у Литовській єпархії вони не набули таких масштабів, як у Білоруській, у зв'язку з оперативним реагуванням на них представників місцевої духовної влади. Як зазначав з цього приводу Г. Кіпріанович, «в Білоруській єпархії не було того постійного, твердого напруження всіх дій до однієї загальної мети, яке незмінно було, впродовж декількох років, у єпархії Литовській; а тому не було і тих гарних плодів, які давно виявилися в Литовській єпархії» [3, с. 46]. Таку відмінність ситуації в цих греко-уніатських єпархіях він безпосередньо пов'язував із ефективною роботою її керівництва. На

його переконання, Литовський єпископ Й. Семашко «ніби вкладав усю свою душу у здійснювані ним розпорядження, особисто слідував за їхнім виконанням, вказував засоби, суворо вимагав у всьому звіту. Навпаки, головний керівник Білоруської єпархії, митрополит Булгак, відомий був усім як ревний католик, завдяки якому лише й тримається унія... У Білоруській єпархії, як видавалися розпорядження старим митрополитом Булгаком лише для очищення форми, так і приймалися тупо і виконувалися неохоче, або не виконувалися взагалі» [3, с. 47].

Відтак, значна частина білоруських греко-уніатських священників не лише висловила зневагу до розпоряджень єпархіального керівництва про негайне введення в богослужбову практику нового службника, але й виступила з відкритими протестами проти цього. Зрозуміло, що в контексті далекосяжних намірів царського уряду «возз'єднати» Греко-Уніатську Церкву з Російською Православною, стійкість греко-уніатського духовенства Білоруської єпархії, котре вперто не погоджувалося на прийняття московських службників, підштовхнула єпархіальних чиновників до більш рішучих кроків у цьому напрямі.

По-перше, Білоруською греко-уніатською духовною консисторією проти непокірних священнослужителів були порушені справи, в яких вони обвинувачувалися у «неприйнятті московських службників, що розсилаються по Уніатських церквах власне для найточнішого дотримання греко-східних обрядів під час богослужіння» [5]. Зокрема, на себезьких, лепельських і дрисенських священників, а також їхніх деканів, котрі виступили з відкритими протестами проти прийняття та використання московських службників, була накладена двотижнева епітимія, що полягала у щоденних церковних відправах виключно за службниками московського друку. Крім того, ці декани були позбавлені посад благочинних. Водночас усім клірикам, котрі «провинилися», єпархіальне керівництво погрожувало новим покаранням, якщо «вони не покаються під час епітимії».

Наголосимо, що ці доволі жорсткі заходи греко-уніатського єпископа Полоцького Василя (Лужинського) викликали занепокоєння цивільної влади краю, яка побачила в них серйозну небезпеку «і для уніатської справи, і для суспільного спокою». Справа в тому, що поліція зобов'язувалася негайно доправити в Полоцьк усіх епітимійних. Відтак, за висловом Г. Щавельського, якби всі вони одночасно були доправлені до Полоцька, то «місто виявилось б переповненим бунтівливими уніатськими священниками» [9, с. 206]. Саме тому, побоюючись, аби скупчення в Полоцьку великої кількості неблагонадійних уніатських кліриків не викликало в греко-уніатського населення хвилювання, білоруський генерал-губернатор М. Хованський просив єпископа Василя дотримуватися «в цій «справі» особливої обережності і не вимагати висилки за один раз більше 2-3-х священників» [9, с. 206 – 207]. Одночасно губернське правління краю посилило також нагляд за тими поміщиками, котрі надавали підтримку протестуючим греко-уніатським священнослужителям.

Зрозуміло, що вжиття таких, по суті, репресивних заходів значною мірою остудили запал «бунтівників». Відбуваючи епітимію, практично всі вони «помітили, що призначення службників у греко-уніатській церкві найменше не перешкоджає вільному сповіданню догматів греко-уніатської церкви», а тому досить швидко «розкаялися». Довше від інших «упиралися» парафіяльні священники Дрисенського повіту Моравський і Маковецький, однак і вони після того, як були позбавлені своїх місць і переведені в дяки, згодом теж «розкаялися» [9, с. 207].

Аби зламати пасивний спротив парафіяльного духовенства, чиновники з греко-уніатських духовних відомств йшли іноді на досить радикальні кроки. Показовим у контексті силових методів запровадження московських службників у культово-обрядову практику Греко-Уніатської Церкви є наступний інцидент. Так, аби вилучити з ужитку в Соржицькій парафіяльній церкві Сеннінського повіту старий службник, протоієрей Васютювич вирвав із нього в храмі 48 аркушів, зміст яких не узгоджувався з віровченням Православної Церкви. Зауважимо, що цей випадок набув великого розголосу і призвів до заворушень у середовищі соржицьких селян-уніатів. Про це дізнаємося з рапорту з грифом «секретно» керівника 4 округу корпусу жандармів «Про випадок у маєтку Соржицях з боку уніатів» на ім'я очільника жандармів, графа О. Бенкендорфа від 2 серпня 1838 р. Як впливало з нього, 27 травня «благочинний (Васютювич. – Авт.), у церкві, у присутності парафіян, вирізав із колишнього службника 48 аркушів, зміст яких не був у дусі Греко-Східної Церкви», що призвело до «ремствування і великого смутку в народі» [1, арк. 4 зв.]. Наступного дня «люди знову зібралися в церкві, перев'язали дзвони, розглядали службник, говорили Вікарному, котрий ввійшов для служіння обідні, грубощі,... з воланням і риданнями кричали, що «нас добру не навчать». Зрештою, соржицькі селяни, перервавши богослужіння свого парафіяльного священника Квятковського зі словами «не хочемо, і ти нас в обман вводиш», вийшли всі з церкви, зачинили її і

забрали ключі з собою [1, арк. 5]. 19 і 24 червня місцеві ієреї переконували соржицьких парафіян відімкнути церкву, щоб провести богослужіння, однак вони, як зазначалося в рапорті, «рішуче, з брутальністю і якоюсь впевненістю у своїй правоті відмовили» [1, арк. 5 зв.]. Управитель маєтку в Соржицях Крушевський, за відсутності власників, змушений був доповісти про цей випадок у земську поліцію. Уже 5 липня земський справник Крюковський прибув у Соржиці, зустрівши на «місці пригоди», тобто біля церкви, більше 300 селян. Після довготривалих його вмовлянь, соржицькі парафіяни разом із ключами від церкви передали справнику два старих служебника та письмове прохання за підписами 167 осіб, де «вони переконували, щоб Літургію служили по-колишньому, щоб повернули їм вирвані аркуші, нарікали на Благочинного Васютювича, просили, щоб він, Васютювич, був засуджений за недозволені свої дії» [1, арк. 6 - 6 зв.].

Варто наголосити, такі дії вказаного священника не були поодиноким випадком або ж винятком. Прикметно, що, виправдовуючи вчинок Васютювича, керівник Білоруської греко-уніатської єпархії єпископ Василій писав, що він «і сам так чинить під час огляду церков, у тих місцях, де священники, закоренілі вороги православ'я, не хочуть здійснювати божественної літургії за служебниками московського друку, і так наказує роботи благонадійним благочинним, щоб таким чином раз і назавжди відібрати у священників-фанатиків засоби здійснювати літургії не за обрядами східної церкви» [9, с. 208]. Отже, у практиці запровадження московських служебників у греко-уніатські богослужіння мали місце засоби примусу і сили, оскільки, за твердженням авторитетного дореволюційного історика Г. Щавельського, церковні ієрархи «не соромилися в засобах, аби завести православні служебники в уніатських церквах» [9, с. 208].

Однак навіть застосування репресивно-силових методів не змогло витіснити з ужитку греко-уніатських церков колишні служебники почаївського, віленського або ж супрасльського друку. Колишні служебники та інші богослужбові книги ще довго використовувалися. Навіть після офіційного «возз'єднання» Греко-Уніатської Церкви з Російською Православною 1839 р. уже православні (колишні уніатські) клірики продовжуватимуть переховувати уніатські богослужбові книги, відмовлятимуться їх нищити або передавати в консисторії навіть під загрозою різних жорстких санкцій. Церковний причт переховував ці видання у власних помешканнях або знаходив для цього місце в культових спорудах, куди зазвичай не зазирали ревізори з консисторій. Як зазначав з цього приводу А. Хойнацький, викладач Волинської духовної семінарії, автор низки ґрунтовних історико-краснознавчих студій, уніатські служебники користувалися такою повагою в багатьох православних церквах південно-західного регіону Росії, що аж до кінця XIX ст. за ними будуть правити у православних церквах не лише колишні уніатські, а й чимала частина суто православних священників [7, с. 137].

Висновки. Отже, невід'ємною складовою процесу підготовки до офіційного «возз'єднання» греко-уніатів з Російською Православною Церквою 1839 р. стало нищення відмінностей культово-обрядової практики уніатства і православ'я та її уніфікація. Особливе місце в цьому посіло поступове вилучення та усунення з церковного вжитку греко-уніатської богослужбової літератури, зокрема служебників, а також введення замість них їхніх відповідників московського видання 1831 р.

Запровадження московських служебників у культово-обрядову практику Греко-Уніатської Церкви зіштовхнулося з низкою перешкод, що суттєво загальмували цей процес. По-перше, вагомим чинником ігнорування частиною греко-уніатського духовенства служебників московського друку стало його недостатнє володіння церковнослов'янською мовою. З огляду на це, «слабким у знаннях» клірикам тимчасово було дозволено використовувати в богослужіннях уніатські книги. По-друге, колишні уніатські служебники були не лише звичними для греко-уніатського духовенства, але й зручними у використанні. По-третє, суттєвим фактором обмеженого вжитку московських служебників у богослужбовій практиці низки греко-уніатських церков стала відсутність у їхніх інтер'єрах іконостасів. Без них богослужіння, що проходило за новим служебником, було позбавлене належного сенсу. Крім того, у справі запровадження в культово-обрядову практику Греко-Уніатської Церкви московської богослужбової літератури давалося взнаки також явно недостатнє забезпечення нею греко-уніатських парафій.

Чи не найбільше перепон для «ревнителів православ'я» у введенні московських служебників у богослужбову практику греко-уніатських церков створило, власне, парафіяльне духовенство. Певна його частина розглядала використання московської богослужбової літератури як фактичне приєднання до православ'я, оскільки в ній містився виклад не лише східної обрядовості, але й догматів Православної Церкви. Не в останню чергу неприйняття московських служебників було пов'язане з особливим ставленням маси уніатів-вірян до звичних їм богослужбових книг. Їхне

вилучення сприймалося ними як посягання на істинність віри, тобто на вкорінену релігійну традицію. Саме тому настирливість церковного чиновництва у цій справі наштовхнулася не тільки на відверте ігнорування його розпоряджень рядовим уніатським кліром, але й на протести проти цього нововведення.

Стійкість частини греко-уніатського духовенства, котре вперто не погоджувалося на прийняття московських служебників, підштовхнула єпархіальних чиновників до радикальних засобів з його «приборкання і виховання»: звільнення з парафій, переведення на посади дяків або причетників, депортації, часто із сім'ями як у віддалені повіти, так і за межі губерній, а також позбавлення дітей «неблагонадійних» священників казенного утримання в духовних освітніх закладах. Однак навіть застосування цих та інших репресивно-силових засобів не змогло остаточно витіснити з ужитку колишні греко-уніатські служебники: прихильне до унії духовенство, котре без його згоди було переведене до Російської Православної Церкви, продовжувало переховувати й використовувати в богослужбовій практиці врятовані від знищення уніатські книги.

Джерела та література

1. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). – Ф. 109. – Оп. 178. – Д. 165.
2. Записки Иосифа, митрополита Литовского: В 3 т. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1883. – Т. 3. – VI + 1402 с.
3. Киприанович Г. Я. Высокопреосвященный Иосиф Семашко, митрополит Литовский и Виленский. Очеркегожизни и деятельности по воссоединению западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г. С портретом м. Иосифа / Г. Я. Киприанович. – Вильна: Типография И. Блюмовича, 1894. – 139 с.
4. Ленцик В. Українська Католицька Церква в Росії до її ліквідації (1772-1839/75) / В. Ленцик // Берестейська унія (1596-1996): Статті й матеріали. – Львів: Логос, 1996. – С. 95-111.
5. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 3245. – Оп. 2. – Д. 468.
6. Стоколос Н. Г. Викорінення уніатської духовно-культурної спадщини на Правобережній Україні в ХІХ ст.: причини, методи та наслідки / Н. Г. Стоколос, Р. М. Шеретюк // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. І: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / [за загальною ред. д. філос. н. А. Колодного (гол. ред.), д. і. н. О. Реєнта, д. філос. н. П. Яроцького, д. філос. н. Л. Филипович, д. філос. н. С. Кияка]. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – С. 315-324.
7. Хойнацкий А. Ф. Западнорусские униатские требники – сравнительно с требниками православными и латинскими / А. Ф. Хойнацкий // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1867. – № 2. – С. 136-180.
8. Чистович И. Пятидесятилетие (1839-1889) воссоединения с Православною церковью западнорусских униатов: Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I / И. Чистович. – СПб.: Синодальная Типография, 1889. – 64 с.
9. Щавельский Г., прот. Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833-1839 г.г.) / Г. Щавельский. – СПб.: Типография «Сельскогостовника», 1910. – 380 с. + 84 с.

УДК 94 (477)»1861-1914»: 008

О. П. Прищепя

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ОБЛИЧЧЯ ПОВІТОВИХ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДІЛОВОДНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГУБЕРНСЬКИХ КАНЦЕЛЯРІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розкриваються інформаційні можливості звітної документації губернаторів для з'ясування формування культурного обличчя повітових міст Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Джерелознавчий аналіз охоплює ті рубрики «всепідданийших звітів», у яких фіксується стан освіти, подається інформація стосовно культурних запитів городян (бібліотеки, книжкові крамниці, друкарні, фотографічні заклади, періодичні видання).

Ключові слова: культурний побут, повітове місто, Правобережна Україна, Російська імперія, звіти губернаторів.